

Одинченко Л.К.

Формування в розумово відсталих молодших школярів уявлень і понять про об'єкти природи у процесі навчально-пізнавальної діяльності

Одинченко Лариса Костянтинівна, кандидат педагогічних наук, доцент
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ, Україна

Анотація. У статті з'ясовано значення природничо-географічної пропедевтики в навчанні дітей із вадами інтелектуального розвитку. На основі аналізу загальної та спеціальної психолого-педагогічної, методичної літератури визначено шляхи формування в учнів молодших класів уявлень і понять про об'єкти живої та неживої природи. В контексті розв'язання проблеми стандартизації та реалізації змісту початкової освіти для дітей з особливими освітніми потребами розглянуто специфіка методичної організації розумової та практичної діяльності школярів у процесі формування початкових уявлень і понять на уроках природознавства.

Ключові слова: природничо-географічна пропедевтика, уявлення, поняття, розумово відсталі школярі, розвиток

Вступ. Упровадження Державного стандарту початкової освіти дітей із особливими освітніми потребами актуалізує питання реалізації оновленого змісту освітньої галузі «Природознавство». Вивчення цього важливого курсу в початкової ланці навчальних закладів для розумово відсталих дітей є передумовою ефективною пропедевтики природничо-географічних знань і практичних умінь та забезпечення наступності у навчанні.

Природознавчий змістовий напрям передбачає поетапне формування в молодших розумово відсталих школярів початкових уявлень і понять про об'єкти живої та неживої природи та їхні взаємозв'язки. Організація процесу навчання на уроках природознавства в молодших класах відповідно до програмних вимог забезпечує необхідну підготовку розумово відсталих учнів до опанування системою наукових природничо-географічних знань у старших класах. Формування в розумово відсталих школярів складніших узагальнених уявлень і абстрактних понять у процесі вивчення окремих навчальних предметів стає можливим лише на основі тих уявлень і понять, які закладаються ще в початковій школі.

Отже, актуалізація питання формування в розумово відсталих молодших школярів природничо-географічних уявлень і понять в навчально-пізнавальній діяльності сучасної школи є вчасною в контексті розв'язання проблеми стандартизації та реалізації змісту початкової освіти для дітей із особливими освітніми потребами.

Короткий огляд публікацій за темою. У психолого-педагогічних теоретичних та експериментальних дослідженнях питання формування в учнів початкових природничих уявлень і понять прямо чи опосередковано розглядаються через різні педагогічні методи та технології навчання (Т. Байбара, Д. Богоявленський, Л. Виготський, О. Варакута, П. Гальперін, В. Горощенко, В. Давидов, Г. Костюк, С. Максименко, Н. Менчинська, О. Савченко, Д. Ельконін та ін.). Здобутки науковців мають виняткове значення для розв'язання завдань, які стоять перед сучасною дидактикою та методикою навчання й виховання.

У дефектологічній літературі окреслена проблема посідає важливе місце. Вчені-дефектологи (І. Беякова, І. Єременко, Р. Каффеманас, М. Матвєєва, М. Нудельман, В. Петрова, В. Синьов, І. Соловійов, Н. Стадненко, О. Хохліна, Ж. Шиф та ін.) пов'язують труднощі оволодіння дітьми-олігофренами системою уяв-

лень і понять з особливостями їхньої пізнавальної діяльності. На думку дослідників, цей процес є об'єктивно складним для молодших школярів, бо передбачає здійснення низки розумових операцій та логічних дій (аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, конкретизація, порівняння й установлення причинно-наслідкових зв'язків).

Різні аспекти формування в розумово відсталих учнів уявлень і понять про об'єкти живої та неживої природи розглянуто в працях вітчизняних учених-дефектологів: В. Бондаря, Г. Блеч, В. Липи, Н. Малюхової, В. Синьова, Л. Співак, Л. Стожок, С. Трикоз, Т. Ульянової та ін. На важливому значенні корекційно-розвивальній спрямованості природничо-географічної пропедевтики наголошують відомі науковці: Г. Дульнев, Т. Головіна, О. Липецька, В. Петрова, Т. Пороцька, В. Поставська, Л. Румянцева, А. Усвайська, Є. Худенко та ін. Доведено, що в процесі пропедевтики молодші розумово відсталі школярі навчаються спостерігати за об'єктами та явищами навколишньої дійсності, встановлювати їхню подібність і відмінності, виокремлювати суттєві ознаки, робити умовисновки. В учнів розвиваються сприймання, уява, пам'ять, мовлення, емоційно-вольова сфера, здатність до здійснення мисленневих операцій, зростає пізнавальна активність. На нескладному навчальному матеріалі діти оволодівають способами пізнання навколишнього світу.

Мета статті полягає у визначенні шляхів формування в розумово відсталих молодших школярів уявлень і понять про об'єкти живої та неживої природи, в розкритті особливостей методичної організації розумової та практичної діяльності учнів у процесі природничо-географічної пропедевтики.

Результати та їх обговорення. Уявлення як найважливіший етап у формуванні понять виступають водночас основним компонентом та однією з передумов ефективного створення цілісної системи знань учнів. Скласти уявлення про певний об'єкт або явище означає з'ясувати його важливі ознаки й властивості, відобразити зв'язки з іншими об'єктами. Для пізнання сутності об'єктів та явищ навколишньої дійсності необхідно шляхом узагальнення перейти від пізнання одиничного до пізнання загального.

Формування уявлень про об'єкти та явища навколишньої дійсності проходить низку етапів – від первісного конкретного образу до узагальненого цілісного

уявлення, що відображає сутнісні характеристики об'єкта або явища. У процесі навчальної діяльності уявлення дитини про об'єкт або явище навколишньої дійсності конкретизуються, збагачуються додатковими відомостями, перетворюючись на узагальнено-абстрактне уявлення, а потім на поняття. Цей процес ґрунтується на закономірностях мисленнєвої діяльності учнів, яка, починаючи з чуттєвого, конкретного, підноситься до загального, абстрактного через узагальнення чуттєвих даних, властивих емпіричному мисленню. Характерними ознаками поняття є: по-перше, наявність суттєвих ознак, які дають можливість однозначно відрізнити один клас предметів від іншого; по-друге, словесне вираження змісту; по-третє, цей зміст не обов'язково пов'язується з наочними предметами, він може мати абстрактний характер. Тому поняття мають бути не формально засвоєними (запам'ятовування термінів, визначень), а осмисленими у процесі активної пізнавальної діяльності.

Залежно від рівня підготовки й розвитку пізнавальних здібностей школярів, особливостей навчального матеріалу визначаються основні шляхи формування уявлень і понять. Шлях від окремих предметів і явищ до узагальнених уявлень і загальних понять відповідає індуктивному методу пізнання. Вважається, що для нього характерна така послідовність дій вчителя та учнів: спостереження об'єктів і явищ; їхнє зіставлення, виокремлення на цій основі ознак; узагальнення цих ознак; робота з визначенням поняття, в якому виділяють окремі ознаки; застосування знань на практиці. Індуктивний метод доцільний для пізнання школярами властивостей предметів і явищ у процесі їхнього безпосереднього спостереження й вивчення. Але він не може забезпечити вирішення головних завдань навчання – оволодіння закономірностями, причинно-наслідковими зв'язками, залежностями. Для реалізації цих завдань найефективніші йти дедуктивним шляхом: від широкого поняття до окремих явищ і фактів. За цього шляху формування понять відбувається в такій послідовності: визначення поняття; робота над засвоєнням його ознак і зв'язків, що розкривають особливості процесу утворення або походження об'єкта; закріплення ознак і зв'язків; установлення зв'язків з іншими поняттями. Поняття вважається засвоєним, якщо учень: знає його визначення й зміст, тобто суттєві ознаки, зв'язки й відносини між ознаками; має образне уявлення про об'єкт або явище; вміє самостійно застосувати поняття під час вирішення навчальних завдань.

Шляхи формування в розумово відсталих молодших учнів уявлень і понять про об'єкти живої та неживої природи передбачають вибір оптимальних методів, засобів і форм навчання, які зумовлюють досягнення навчальних і корекційно-розвивальних результатів у цілісному педагогічному процесі. У навчально-виховному процесі уточнення, розширення, систематизація, конкретизація, узагальнення, класифікація, диференціація уявлень і понять здійснюються за керуванням учителя. Тому необхідно проводити роботу з удосконалення операційної сторони пізнавальної діяльності школярів, що є запорукою успішнішого інтелектуального розвитку (В. Бондар, Г. Блеч, Л. Вавіна, І. Дмитрієва, І. Еременко, А. Капустін, В. Липа, Н. Ма-

люхова, М. Матвєєва, А. Обухівська, В. Петрова, Т. Сак, В. Синьов, Є. Соботович, Л. Співак, Н. Стадне-нко, С. Трикоз, О. Хохліна та ін.).

У молодших класах розумово відсталі учні в процесі вивчення об'єктів і явищ навколишньої природи набувають навичок вести спостереження за досліджуваним об'єктом або явищем; здійснювати цілеспрямований послідовний аналіз конкретного об'єкта або явища; порівнювати два предмети за пропонованим планом; виокремлюючи спільні та відмінні ознаки; розподіляти предмети (зображення) за групами на підставі родової ознаки; називати групи однорідних предметів (зображень) узагальнювальними словами; класифікувати конкретні предмети (зображення) без практичного розподілу їх за групами; встановлювати найпростіші причинно-наслідкові зв'язки у природних явищах за допомогою вчителя.

Методична організація розумової та практичної діяльності молодших школярів з інтелектуальними вадами передбачає їхню активну участь у пізнанні природи і складається з кількох етапів роботи на уроках, що послідовно ускладнюються за змістом, формами й методами.

Першоосновою процесу формування уявлень та понять є живе сприймання (чуттєве пізнання). На початковому етапі важливо планомірно організувати усвідомлене сприйняття зовнішнього образу об'єкта природи або його зображення. При цьому провідну роль відіграє зорове сприйняття, що є основою практичного аналізу й синтезу. Це перший ступінь пізнавальної діяльності, який передуює розумовому аналізу й синтезу, що знаходить втілення в словесній формі. Якщо предмет можна продемонструвати, то інформативність чуттєвого сприйняття розширюється шляхом навчання дітей полісенсорного обстеження його якостей і властивостей за допомогою дотику, нюху, слуху, смаку і м'язового почуття.

Психологічні дослідження свідчать, що розумово відсталі діти відрізняються уповільненим сприйняттям. Тому учням слід надавати дещо більше часу для того, щоб вони могли уважно ознайомитися з об'єктом. Від демонстрації натуральних об'єктів (за можливості), муляжів, гербаріїв переходять до показу предметних картинок. Особливу увагу слід приділяти предметній співвіднесеності знань дітей. У процесі словесного опису об'єкта звертається увага на його колір, форму та розмір.

Розглядання й описання об'єкта проводяться в певній послідовності: спочатку учні відповідають на запитання, що дають змогу схарактеризувати цілісний образ об'єкта природи, потім виокремлюють його основні частини, розповідають про їхні властивості, визначають положення в просторі одна щодо одної, далі зупиняються на дрібніших деталях, характеризують їх і повторно розповідають про цілісний образ об'єкта.

Правильна організація аналізу об'єкта залежить від уміння вчителя формувати запитання, адже саме вони спонукають дітей уважно роздивлятися об'єкт, порівнювати окремі його частини, виявляти велику кількість ознак, які з них є важливими. Розглядаючи об'єкт самостійно, діти, незважаючи на інтерес до

нього, майже нічого не можуть сказати про його якості та властивості.

Головна увага на першому етапі приділяється таким методам навчання, як спостереження, демонстрація натуральної й образотворчої наочності, а також ігрової та предметно-практичної діяльності розумово відсталих учнів. Для цілеспрямованого розвитку способів пізнавальної діяльності дітей застосовуються вправи: на полісенсорне обстеження натуральних об'єктів, послідовне виокремлення основних частин їхньої зовнішньої будови, визначення функціонального призначення окремих частин, упізнання за контуром, за окремою частиною (характерною для об'єкта), складання об'єкта з частин; вправи на опис об'єктів природи; зображення об'єкта за допомогою аплікації, малювання або розфарбовування його, ліплення з пластиліну.

На другому етапі учнів навчають порівнювати два об'єкти, вибираючи для цього пари простих, частіше однорідних об'єктів, які різняться двома-трьома вираженими ознаками.

У початковий період навчання, коли діти часто взагалі не розуміють, що означає порівняти два предмети, це завдання можна спростити: дитина розповідає тільки про один із порівнюваних об'єктів, виділяючи добре знайомі деталі, а потім переходить до описання іншого, не зіставляючи його ознаки з аналогічними ознаками першого. Виявлення спільних та відмінних властивостей об'єктів природи викликає в учнів певні труднощі навіть після ретельного, з допомогою вчителя, аналізу кожного з них. Так, визначивши відмінні ознаки об'єктів, вони не можуть пояснити, чим вони відрізняються. Навчання розумово відсталих молодших школярів послідовного аналізу й порівняння об'єктів природи здійснюється за планом, складеним учителем. В першому класі план аналізу надається вчителем усно, с другого класу доцільним є використання плакату з пунктами плану. Послідовна постановка запитань цього плану сприяє успішнішому формуванню в учнів необхідної системи розумових дій.

Спочатку учнів навчають порівнювати об'єкти за зовнішніми ознаками, що характеризують їх у цілому (розмір, колір, форма, матеріал та ін.), потім – за особливостями їхньої будови, і нарешті – за властивостями окремих частин. Визначаючи колір або розмір одних об'єктів, діти порівнюють їх із аналогічними властивостями інших об'єктів. Кількість ознак у процесі порівняння поступово збільшується.

В залежності від того, яке завдання ставиться учителем на уроці, увага учнів звертається на спільні або відмінні ознаки об'єктів природи. Якщо завдання полягає в тому, щоб кожен окремий предмет був усвідомлений дитиною з властивими йому відмінностями, розумова діяльність учнів спрямовується на виявлення цих ознак (встановлення відмінностей). У тих випадках, коли завдання полягає у встановленні загальних ознак об'єктів, порівняння здійснюється за ознаками подібності. Помилкою вважається хаотичне переключення учнів від встановлення подібних ознак до відмінних і навпаки. З одного боку, дитина виявиться не підготовленою до узагальнення, а з іншого – в її свідомості зітруться характерні особливості кожного об'єкта.

Складаючи завдання для розумово відсталих учнів слід зважати на їхнє невміння співвідносити компоненти образного зіставлення за ознаками подібності, давати багатоаспектну характеристику суб'єкта та об'єкта. Для корекції зазначених недоліків застосовують такий прийом: у пару порівнюваних об'єктів вводиться третій компонент, щоб учні до заданого суб'єкта порівняння могли обирати один об'єкт із двох запропонованих.

На наступному етапі основна увага приділяється формуванню в розумово відсталих школярів уміння виявляти в досліджуваних об'єктах суттєві та несуттєві ознаки і на цьому ґрунті встановлювати зв'язки і відношення між об'єктами природи й навколишнім середовищем. У дітей формуються початкові знання про розмаїття однорідних об'єктів.

Головною метою уроків є навчання розумово відсталих учнів виявляти суттєві ознаки об'єктів, загальні для групи в цілому, формування узагальнювального поняття. Важливою є постановка пізнавального завдання таким чином, щоб спонукати дітей до розгляду предметів і розподілу їх за групами, виявляти суттєві ознаки певної родової групи, називати узагальнювальним словом. Доцільним є організація роботи учнів зі схемою необхідних і достатніх суттєвих ознак об'єктів природи. Використання різних прийомів сприяє засвоєнню розумово відсталими учнями того, що поняття про предмет порушується, якщо змінюється одна з суттєвих ознак, і навпаки – поняття про предмет продовжує існувати в розмаїтті форм, якщо змінюються його несуттєві ознаки.

На цьому етапі значна увага приділяється використанню словесних методів. Учням пропонуються словесно-образні завдання, в яких потрібно визначити суттєві ознаки, зв'язки між об'єктами природи (загадки, незакінчені розповіді, розповіді з суперечливими відомостями, узагальнювальні бесіди).

Оволодіти поняттям – означає оволодіти всією сукупністю знань про предмети, що входять до цього поняття. Що більше ми наближаємося до цього, то краще засвоюємо поняття. Але оволодіти поняттям – це не тільки знати ознаки предметів і явищ, які воно охоплює, а й уміти застосовувати поняття на практиці, вміти оперувати ним. І.В.Дмитрієва підкреслює: «Якщо не буде забезпечено повноти і правильності засвоєння знань на уроці, неправильно сформовані поняття можуть закріпитися, перетворившись у стереотип, який дуже важко перебудується у зв'язку з інертністю нервових процесів у розумово відсталих дітей» [7, с.19]. Тому на заключному етапі навчання розумово відсталих школярів залучають до доступної їм розумової і практичної діяльності за багаторазового повторення й закріплення знань, використання їх у нових пізнавальних завданнях. Вправи на цьому етапі послідовно ускладнюються й видозмінюються за формою: впізнання й називання об'єкта відповідним словом з опорою на наочність, словесне описання; вилучення зайвого предмета з групи однорідних; додавання до об'єкта відсутніх частин; співвіднесення малюнка предмета з його контурним зображенням; класифікація предметів спершу за зразком та узагальнювальним словом, а потім – без наочних і вербальних опор.

Висновки. Отже, формування в дітей уявлень і понять про об'єкти природи необхідно здійснювати в нерозривній єдності та з опорою на розвиток розумових операцій: аналізу, синтезу, порівняння, класифікації, узагальнення. Суттєву роль у корекційно-розвивальній роботі з розумово відсталими учнями на уроках природознавства в початкових класах відіграють зацікавлене

ставлення дітей до сприйняття об'єктів і явищ природи; збагачення їхнього особистого досвіду; чуттєвий спосіб пізнання природи в сполученні з вербальним; розмаїття використовуваних методів і засобів навчання; залучення молодших школярів у процесі пізнання природи до активної розумової та практичної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Блеч Г.О. Дидактичні умови забезпечення якості знань з природознавства у розумово відсталих учнів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Г.О. Блеч. – К., 2007. – 22 с.
Blech H.O. Dydaktychni umovy zabezpechennya yakosti znan'z pryrodoznavstva u rozumovo vidstal'nykh uchniv [Didactic conditions of nature study knowledge quality of mentally retarded pupils]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ped. nauk: spets. 13.00.03 «Korektsiyna pedahohika» / H.O. Blech. – K., 2007. – 22 s.
2. Методика навчання природознавства початкових класів: Навч. посібник / Т.М. Байбара. - К. : Веселка, 1998. – 334 с.
Metodyka navchannya pryrodoznavstva pochatkovykh klasiv [Educational methods for nature study in primary school]: Navch. posibnyk / T.M. Baybara. - K. : Veselka, 1998. – 334 s.
3. Синьов В.М. Психологія розумово відсталої дитини: Підручник / В.М.Синьов, М.П.Матвеева, О.П.Хохліна. – К.: Знання, 2008. – 359 с.
Syn'ov V.M. Psykholohiya rozumovo vidstaloyi dityny [Mentally retarded child's psychology]: Pidruchnyk / V.M.Syn'ov, M.P. Matveyeva, O.P.Khokhlina. – K.: Znannya, 2008. – 359 s.
4. Спивак Л.А. Корекційна роль природознавства в навчанні та вихованні дітей /Л.А. Співак // Дефектологія. – 1999. – № 1. С.10-14.
Spyvak L.A. Korektsiyna rol' pryrodoznavstva v navchanni ta vykhovanni ditey [Correctional role of nature study in education and mentoring children] /L.A. Spivak // Defektolohiya. – 1999. – № 1. – S.10-14.
5. Трикоз С.В., Блеч Г.О. Природознавство / С.В. Трикоз, Г.О. Блеч //Навчальні програми для підготовчого, 1-4 класів

- спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих дітей [за ред. Колупаєвої А.А., Макачук Н.О.] – [Е-ресурс]
- Trikoz S.V., Blech G.O. Prirodoznavstvo [Natural science] / S.V. Trikoz, G.O. Blech // Navchal'ni programmi dlya pidgotovchogo, 1-4 klasiv spetsial'nykh zagal'noosvitnich navchal'nykh zakladiv dlya rozumovo vidstalikh ditey [za red. Kolupaevoi A.A., Makarchuk N.O.] – [Online]: <http://www.mon.gov.ua/>.*
6. Трикоз С.В. Розвиток пізнавальних здібностей розумово відсталих молодших школярів на уроках «Я і Україна» у допоміжній школі /С.В.Трикоз // Теорія і практика олігофренопедагогіки: зб. наук. праць: вип.3 / За ред. В.В. Золотоверх. – К. : Наук. Світ, 2008. – С.148 – 154.
Trykoz S.V. Rozvytok piznaval'nykh zdbnostey rozumovo vidstal'nykh molodshykh shkol'yariv na urokakh «YA i Ukrayina» u dopomizhniy shkoli [Development of cognitive abilities of mentally retarded children on the lessons “Me and Ukraine” in primary school] /S.V.Trykoz // Teoriya i praktyka olihofrenopedahohiky: zb. nauk. prats': vyp.3 / Za red. V.V. Zolotoverkh. – K. : Nauk. Svit, 2008. – S.148-154.
 7. Урок в допоміжній школі: вимоги до уроку, структура, аналіз: навчально-методичний посібник / [За заг. ред. І.В. Дмитрієвої].- Слов'янськ : ДДПУ, 2013. – 154 с.
Urok v dopomizhniy shkoli: vymohy do uroku, struktura, analiz: navchal'no-metodychnyy posibnyk [Lesson in school for mentally retarded children: directives, structure and analysis: research and methodology textbook]/ [Za zah. red. I.V. Dmytriyevoyi].- Slov'yans'k : DDPU, 2013. – 154 s.

Odynchenko L.K. Formation of natural objects' perception and comprehension in primary school for mentally retarded children in process of educational activities

Annotation. Meaning of natural-geographic propaedeutics in mentally retarded children education is proved in the article. In terms of analysis of general and professional psychological, pedagogical and methodological literature ways of formation of natural objects' perception and comprehension in primary school for mentally retarded children are shown. Specific of methodological organization of pupils' mental and practical activities in context of problem of standardization and realization of education for mentally retarded children is considered.

Key words: *natural-geographic propaedeutics, perception, comprehension, mentally retarded pupils, development*

Одинченко Л.К. Формирование у умственно отсталых младших школьников представлений и понятий об объектах природы в процессе учебно-познавательной деятельности

Аннотация. В статье обосновано значение природно-географической пропедевтики в обучении детей с нарушениями интеллектуального развития. На основе анализа общей и специальной психолого-педагогической, методической литературы раскрываются пути формирования у учащихся младших классов представлений и понятий об объектах живой и неживой природы в специальной общеобразовательной школе. В контексте проблемы стандартизации и реализации содержания начального образования для детей с особенными образовательными возможностями рассматривается специфика методической организации умственной и практической деятельности школьников в процессе формирования первоначальных представлений и понятий на уроках природоведения.

Ключевые слова: *природно-географическая пропедевтика, представления, понятия, умственно отсталые школьники, развитие*